

اهمیت و پیشینه پژوهش در مسئله محکم و متشابه

محمد اسعدی

استادیار پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

تاریخ دریافت: ۱۳۸۷/۴/۱۶ - تاریخ پذیرش: ۱۳۸۷/۶/۱۲

چکیده

در مقاله حاضر، نخست اهمیت موضوع محکم و متشابه به مثابه یکی از اساسی‌ترین مسائل علوم قرآنی از سه زاویه عملی و تربیتی، علمی و نظری و چالش‌های مبنایی در تفسیر مطرح شده و سپس از پیشینه تحقیق پیرامون آن یاد شده است. در پیشینه‌شناسی موضوع، مهم‌ترین آثار دو حوزه تشابه لفظی و تشابه معنایی به تفکیک معرفی شده و از آثار معاصر نیز سخن به میان آمده است. **کلید واژه‌ها:** محکّمات، تشابهات، قرآن، تفسیر، تشابه لفظی، تشابه معنوی، تأویل.

مقدمه

دغدغه خاطر عموم دانشمندان این حوزه بوده است.

بی‌تردید مسئله محکم و متشابه یکی از موضوعات مهم، دامنه‌دار و اثرگذار در حوزه دانش‌های قرآنی به‌شمار آمده و از همین‌رو

سیری در تاریخ این مسئله نشان می‌دهد مذاهب مختلف اسلامی با مشرب‌های

گوناگون سعی داشته‌اند دیدگاه خویش را درباره آن تبیین کنند و روش فکری و تفسیری مورد نظرشان را با مضمون آن سازگار نشان دهند. تعاریف مختلف در مفهوم محکم و متشابه و تأویل در همین راستاست. شناخت ضابطه‌مند این مسئله نیازمند مطالعه درباره میزان اهمیت آن و نیز میزان اهتمام دانشمندان به پژوهش در زوایای آن است.

اهمیت مسئله

اهمیت این بحث را از جهات گوناگونی می‌توان مورد توجه قرار داد:

الف - اهمیت تربیتی و عملی

در آیات و روایات اسلامی، موضع‌گیری درست در برابر این موضوع، ملاک صراط مستقیم و هدایت و خردمندی شمرده شده است؛ در آیه ۷ آل عمران که مستند کلیدی این مسئله است، سوء برداشت از متشابهات نشانه انحراف و کژدلی معرفی شده:

﴿... فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ...﴾

و در آیه بعد دعای مؤمنان در مواجهه با این آیات چنین گزارش شده است:

﴿... رَبَّنَا لَا تُؤْخِزْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا...﴾؛
پروردگارا، دل‌های ما را پس از آن که هدایتمان کردی نلغزان.

در روایتی از امام رضا علیه السلام نیز به صراحت، برخورد درست با متشابهات و ارجاع آن‌ها به محکمت، نشانه هدایت به صراط مستقیم دانسته شده است:
«من ردّ متشابه القرآن إلى محکمه هدی إلى صراط مستقیم»^۱.

در روایتی از امام هادی علیه السلام نیز در کنار آیه ۷ آل عمران، از آیه ۱۹ زم‌ریاد شده و در تفسیر آن، پیروی از محکمت نشانه هدایت و مایه خردمندی و عقلانیت تلقی شده است.^۲

رابطه موضوع حاضر با خردمندی در بخش پایانی آیه ۷ آل عمران هم مورد اشاره است:

﴿وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ﴾؛ جز صاحبان خرد متذکر نمی‌شوند.

نکته یاد شده را از منظری سلبی با توجه به واقعیت خارجی جریان‌هایی که در طول

۱- شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، تحقیق سید مهدی لاجوردی، تهران، منشورات جهان، ج ۲، ص ۲۹۰، ح ۳۹.

۲- حرّانی، تحف العقول، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ص ۴۷۵.

تاریخ اسلام به نوعی از مسیر اصیل دین فاصله گرفته و مایه فتنه‌گری بوده‌اند، می‌توان تصدیق کرد. در این باره سخن علامه طباطبایی شایسته درنگ است:

«اگر بدعت‌ها و رویکردهای فاسد و انحرافی پس از پیامبر را در حوزه معارف و احکام بررسی کنیم، درمی‌یابیم که اکثر آن‌ها ناشی از پیروی متشابهات و تأویل ناروای آیات بوده است؛ چنان‌که گروهی در پی آیاتی از قرآن در تأیید رویکرد تجسمی خود بودند و گروهی جبر و گروهی تفویض را در قرآن دنبال می‌کردند و گروهی لغزش‌های پیامبران را مورد توجه قرار می‌دادند و گروهی نفی و تعطیل صفات (تنزیه مطلق) و گروهی تشبیه مطلق و زیادت صفات بر ذات را در آیات می‌جستند. این‌ها همه ناشی از گرایش به متشابه و عدم ارجاع آن به محکمت بوده است؛ چنان‌که گروهی در باب فلسفه احکام به این رویکرد درغلطیدند که گوهر احکام را وصول و تقرب دانستند و هر راهی را در نیل به این گوهر روا شمردند و گروهی تکالیف شرعی پس از نیل به کمال را لغو دانستند. با آن‌که در روزگار پیامبر همه احکام و فرائض و حدود و تدابیر دینی ثابت بود، اما پس از رحلت ایشان به تدریج احکام و حدود به سود مصالح دنیوی قابل اغماض و غیر قابل اجرا شمرده شد؛ تا جایی که اساساً هدف شریعت، اصلاح دنیا تلقی شد و با این نگرش، تدابیر و برنامه‌های دینی را از اصلاح دنیا فاصر شمردند؛ چنان‌که از سوی دیگر برخی با این تفکر که اعمال دینی برای تظهير دل‌ها و هدایت

به اندیشه و اراده نیک است، صاحبان تربیت اجتماعی و خادمان خلق را از اعمال دینی بی‌نیاز معرفی کردند.^۱

افزون بر این، از منظر ایجابی نیز می‌توان ادعان کرد که وجود تشابه در آیات، مفسران را به ژرف‌کاوی و باریک‌بینی در فهم این آیات سوق داده و عملاً به نقش‌آفرینی مثبت تعقل و اندیشه‌ورزی در حوزه‌هایی که ظاهر سطحی آیات قابل پذیرش نیست انجامیده است. این نکته را جز در جماعت شاذی که در گذشته تاریخ به حشویه و مجسمه نام‌بردار شده‌اند، در بیشتر جریان‌های فکری و کلامی می‌توان یافت.^۲

در همین راستا برخی محققان مسئله تشابه را با بُعد جاودانه قرآن پیوند زده و ضرورت بحث و تحقیق دانشمندان در تمام عصرها و پایان‌پذیری مسیر تحقیق قرآنی را در این حوزه مطرح ساخته‌اند.^۳

از زاویه دیگری نیز می‌توان اهمیت این

۱- علامه طباطبایی، المیزان، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۳، ص ۴۱-۴۲.

۲- بنگرید: زندگینی، المیزان، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸، ج ۲، ص ۹۰-۹۹.

۳- بنگرید به: سید عبدالوهاب طالقانی، علوم قرآن و فهرست منابع، قم، دارالقرآن الکریم، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۸۷ و ۳۸۸.

بحث را خاطر نشان ساخت که در واقع به حوزه محکّمات قرآن مربوط است. محققان در بحث و بررسی محکّمات قرآن اهتمام اندکی داشته و حجم اصلی مباحث دانش محکم و متشابه را به متشابهات و مسئله تشابه اختصاص داده‌اند؛ نکته‌ای که عملاً به این مبحث صبغه سلبی و جدلی داده است. در حالی که توجّه به حوزه محکّمات و شناخت قلمرو آیات محکم می‌تواند اختلافات بنیان‌سوز موجود میان مذاهب اسلامی را کم کرده و به تقریب مذهبی به عنوان نیاز مبرم امروز ما مدد رساند و از این‌رو حایز اهمیت فراوان است.

ب- اهمیت علمی و نظری

این مسئله افزون بر آن که در شمار علوم قرآنی مصطلح قرار می‌گیرد، از آن‌رو که با حوزه فهم و تفسیر آیات مستقیماً ارتباط دارد، در علم تفسیر مورد توجّه جدی است. طرح صریح تقسیم آیات به محکم و متشابه در قرآن (آیه ۷ آل عمران) مفسران را با این مسئله درگیر ساخته است. افزون بر این، مشکلی که اهمیت بیشتر موضوع را در دانش تفسیر باعث شده، آن است که در برابر آیه ۷ آل عمران، در آیه ۲۳ زمر اساساً قرآن به وصف «کتاباً مُتَشَابِهاً» ستوده شده و در

مقابل، آیه ۱ هود تمام آیات قرآن را محکم شمرده است: «کِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ...». عالمان اصول فقه نیز معمولاً به مناسبت ادله شرعی و میزان دلالت آیات، مسئله محکم و متشابه را مورد توجّه قرار داده‌اند.^۱

همچنین عالمان علوم حدیث با توجّه به اشتراک بحث محکم و متشابه میان قرآن و روایات، به بحث ماهیت حدیث محکم و متشابه و اساساً بروز تشابه در احادیث و تأویل آن‌ها پرداخته‌اند.^۲

اهمیت حوزه صفات و افعال الهی در قلمرو متشابهات قرآن، مایه اهتمام ویژه متکلمان، حکیمان و عارفان اسلامی نیز در دانش‌های مربوط به این مسئله بوده است، چنان که در مباحث جدید کلامی که مسئله زبان دین و قرآن جایگاهی ویژه دارد نیز این مسئله در پیوند با تأویل و مباحث هرمنوتیک

۱- به عنوان نمونه بنگرید به: شاطبی، الموافقات، بیروت، دارالمعرفة، ج ۳، ص ۸۵-۳۴۵، زحیلی، اصول الفقه الاسلامی، دمشق، دارالفکر، ۱۴۰۶، ج ۱، ص ۳۱۲-۳۲۴؛ فمی، قوانین الاصول، چاپ سنگی، ص ۳۹۳-۳۹۷؛ حکیم، الاصول العامة للغة القرآن، مؤسسه آل البيت، ۱۹۷۹م، ص ۱۰۱-۱۰۲.

۲- در این باره بنگرید به: احسانی‌فر، اسباب اختلاف الحدیث، قم، دارالحدیث، ص ۲۷۴-۲۸۰.

اهمیت خاصی ایفا می‌کند.^۱

خلاصه سخن آن‌که دامنه وسیع موضوع می‌طلبد گستره پژوهش جامع درباره آن، هریک از دانش‌های یاد شده را دربرگیرد و دیدگاه‌های عالمان اسلامی در پیوند با نوع نگرش و مذهب فکری آنان مورد توجّه باشد.

ج- چالش‌های جدی در حوزه مبانی تفسیر دانش تفسیر قرآن که به‌طور مستقیم با مسئله فهم متن وحیانی و راز و رمزها و حدود و ثغور آن سر و کار دارد، به مبانی و اصول زیرین متکی است که پرسش‌های متعددی در این باب با مسئله محکم و متشابه پیوند خورده است؛ پرسش‌هایی از این دست که:

آیا تشابه بخشی از آیات به فهم ناپذیری و نفی معرفت بخشی آن نمی‌انجامد؟

با توجّه به نامعین بودن مرز آیات متشابه از محکم و ملاک‌های تشخیص آن‌ها، آیا حجیت و معرفت بخشی تمام آیات را به بوتّه ابهام و تردید نمی‌کشد؟

اساساً وجود آیات متشابه چه نسبتی با حکمت الهی در نزول قرآن به مثابه کتابی روشن‌گر و هدایت‌بخش دارد؟

از سوی دیگر نیز این پرسش‌ها جدی

است که:

آیا برای حل تشابه، تدبیری اندیشیده شده است؟

آیا «تأویل» دارای روش ضابطه‌مندی جهت حل تشابه آیات است؟

آیا جایگاه بخشی از قرآن به نام «محکّمات» به عنوان «ام الكتاب» نقشی در تأویل صحیح متشابهات دارد؟

جایگاه سنت و راهنمایی‌های معصومان در تأویل و حل تشابه آیات چیست؟ و سرانجام در تأویل و حل تشابه آیات، برای تعقل و اندیشه‌ورزی چه نقشی پذیرفته شده است؟

پیشینه‌شناسی مسئله

پیشینه‌شناسی آثار نگارش یافته در موضوع محکم و متشابه، کاری است بس دشوار و نیازمند جست‌وجو در منابع گوناگون و کهن و توانمندی در بازشناسی نسخه‌های خطی کتابخانه‌ها و احراز صحت انتساب کتب به مؤلفان آن‌ها.

امروزه از بسیاری از کتابخانه‌ها فهرست‌ها و نمایه‌هایی تهیه شده که هر چند

۱- بنگرید به: سعیدی روشن، تحلیل زبان قرآن، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۳، فصل ۸.

کار جست‌وجو را تا حدی آسان کرده، اما در شناخت دقیق و علمی آثار گاه با دشواری‌هایی نیز همراه است؛ به عنوان نمونه، در موضوع مورد نظر، بسیاری از آثاری که با عنوان متشابهات یا محکم و متشابه فهرست‌بندی شده‌اند، از مسئله خاص علوم قرآنی که با عنوان «محکم و متشابه» یاد می‌شود متمایزند.

با سیری در فهرست‌ها و کتابنامه‌های مرتبط با این موضوع می‌توان دریافت که عنوان «متشابه» بیشتر در آثار کهن علوم قرآنی، اعم از مشابهت لفظی و تشابه معنایی و در واقع، ناظر به مفاد لغوی این واژه است.^۱ مشابهت لفظی درباره آیاتی مطرح است که الفاظ آن‌ها از جهات مختلف با یکدیگر شباهتی سؤال‌انگیز دارند. در مقابل، تشابه معنایی ناظر به آیاتی است که معانی آن‌ها در معرض شبهه و اشکال است. نوع نخست بیشتر در باب جلوه‌های ادبی و زبانی قرآن از یک سو و تذکر مشابهت‌های لفظی به حافظان و قاریان از سوی دیگر مطرح است، در حالی که نوع دوم، کارکردی معناشناختی و تفسیری دارد. این تفکیک و تمایز، در آثار مشهور علوم قرآنی چون *البرهان فی علوم القرآن و الاتقان فی علوم القرآن* به صراحت مورد تأکید است.^۲

البته باید توجه داشت که این تفکیک در مورد آثار کهنی که اکنون در دسترس نیستند دشوار است و نیازمند شواهدی چون گرایش علمی مؤلفان آن‌ها و شناخت عصر آنان و نوع شبهات آن روزگار است؛ مثلاً آثاری از قرن دوم هجری چون *متشابه القرآن*، تألیف حمزة بن حبيب الزيات الکوفی (م ۱۵۰، ۱۵۶ یا ۱۵۸ق) که از پیشوایان علم قرائات است و نیز *المتشابه فی القرآن*^۳، تألیف علی بن حمزة بن عبدالله الکسائی (م ۱۸۹ق) که از پیشوایان علم نحو و قرائات است، به دلیل گرایش علمی مؤلفان به حوزه تشابه لفظی

۱- بنگرید به: محمد بن اسحاق الندیم، *الفهرست*، ص ۳۹.

۲- زرکنسی نوع پنجم البرهان را به «علم المتشابه» (تشابه لفظی) و نوع سی و هفتم را به «علم محکم و متشابه» (تشابه معنایی) اختصاص داده است. سیوطی نیز نوع نضت و سوم الاتقان را به «الآیات المشتهات» (نوع چهل و سوم را به محکم و متشابه اختصاص داده است. نیز وی در *معترك الاقران* (ج ۱، ص ۱۰۳) وجه ششم اعجاز را مشتهات آیات و وجه نهم را انقسام به محکم و متشابه دانسته است. همچنین او در *التحیر* (ص ۱۲۲) از مشابهت لفظی به الانشاه یاد کرده است.

۳- این اثر با عناوین دیگری چون «المشبه فی القرآن» یا «مشتهات القرآن» یا «ما تشابه من ألفاظ القرآن و تناظر من کلمات الفرقان» نیز معرفی شده است.

مربوط دیده می‌شوند؛ چنان که تعلق آثاری چون *متشابه القرآن*، تألیف مقاتل بن سلیمان (م ۱۵۰ق) و *متشابه القرآن*، تألیف ابوعلی جبائی (م ۳۰۳ق) به این حوزه به دلیل روزگار آن‌ها که شبهات زناده در باب اسلوب بلاغی قرآن رایج شده بود، شمرده شده است.^۱ هر چند الحاق آن دو به حوزه تشابه معنایی نیز نظر به معارضه آن دو با شبهات کلامی دور از ذهن نیست.

الف - علم متشابه (تشابه لفظی) در آثار پیشینیان

به رغم تمایز محتوایی علم متشابه از علم محکم و متشابه، با توجه به وحدت عنوان کلی آثار و ضرورت توجه به تمایز آن‌ها و نیز از آن رو که بسیاری از آثار مهم حوزه نخست به نوعی با تحلیل و بررسی شبهات پیرامون آیات همراه است و با بحث محکم و متشابه پیوند می‌خورد، به ناچار به پیشینه آثار فوق می‌پردازیم.

این آثار براساس اصطلاح رایج در تقسیم کتب ذر علوم حدیثی دو دسته‌اند: برخی «تصنیف» به شمار می‌آیند و برخی «تألیف». در تصنیفات صرفاً گردآوری آیات مطرح است، اما در تألیفات تحلیل و بررسی و حل شبهات قابل طرح پیرامون آیات متشابه دنبال

می‌شود.

محمود بن حمزة بن نصر الکرمانی (متوفای پس از ۵۰۰ق) در *مقدمه البرهان فی متشابه القرآن* تصریح می‌کند که آثار گذشته در موضوع مورد نظر، صرفاً آغازی در تصنیف بوده و در حد گردآوری آیات و مشابهت‌ها آن‌ها متوقف مانده و به وجوه و علل تشابه نپرداخته‌اند؛ جز موارد معدودی که ابومسلم اصفهانی در تفسیرش از ابوعبدالله خطیب (اسکافی) گزارش کرده است.^۲

مهم‌ترین تصنیفات

تصنیفات گذشته مورد اشاره کرمانی، آثاری است که پیشوایان علم قرائت متناسب

۱- در این باره بنگرید به: *مروج الذهب*، دارالفکر، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۲۲۳ و ۲۲۴؛ *درة التزیل*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۶، ص ۹-۷ و ۵۳۸؛ *البرهان فی متشابه القرآن*، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۱، ص ۵۰۵؛ *البرهان فی علوم القرآن*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۰۳.

۲- *البرهان فی متشابه القرآن*، ص ۱۱۱. خاطرنشان می‌شود که کتاب خطیب اسکافی به نام *درة التزیل* و *عزة التأویل* به روایت ابن ابی الفرج اردستانی اکنون ظاهراً به‌طور کامل به چاپ رسیده و حجمی بیش از کتاب البرهان دارد؛ هر چند در آن، آیات کمتری مورد بررسی قرار گرفته است.

با تخصصشان در باب آیات متشابه لفظی نگاشته‌اند. آثار قاریان معروف: حمزة بن حبيب (م ۱۵۸ق)، نافع بن عبدالرحمان (م ۱۷۰ق)، علی بن حمزة الکسائی (م ۱۸۹ق)، خلف بن هشام (م ۲۲۹ق) از این گروه‌اند که از آن‌ها، کتاب کسائی به نام *مشتبهات القرآن*، تحقیق محمد محمد داود اخیراً بازسازی و چاپ شده است... (دارالمنار، ۱۴۱۸هـ؛ نیز همین کتاب به نام *متشابه القرآن*، تحقیق صبیح التیمی در کلیة الدعوة الاسلامیة طرابلس به سال ۱۴۰۲ق چاپ شده است).

اثر کهن و قابل توجهی از این دسته تصنیفات که اکنون در دسترس است، کتاب *متشابه القرآن العظیم*، نگاشته احمد بن جعفر ابن محمد بن عبیدالله بن ابی داود المنادی، معروف به ابن المنادی (۲۵۶-۳۳۶ق) است که به روایت ابوالعباس احمد بن عثمان البصری اخیراً با تحقیق عبدالله بن محمد الغنیمان به چاپ رسیده است (مکتبه لینه، دمنهور، ۱۴۱۴ق).

این کتاب هر چند همچون آثار گذشته صرفاً تصنیف و گردآوری مشابهنام‌های لفظی است و همان‌گونه که مؤلف تصریح دارد، به کار حافظان و قاریان می‌آید تا آنان را در تثبیت محفوظات و پرهیز از اشتباه مصون دارد،^۱ اما مباحث نظری مفیدی نیز در

اهمیت توجه به این حوزه متشابهات دارد. وی معتقد است این آثار برای پاسخگویی به شبهاتی که ملحدان در باب تکرار تعابیر مشابه قرآنی و نقض حکیمانانه بودن قرآن مطرح می‌کنند نیز اهمیت دارد و در پایان کتاب به اختصار حکمت کلی این تکرارها و مشابهنام‌ها را بیان می‌کند.^۲

مهم‌ترین تألیفات

مهم‌ترین آثار تألیفی که با عنوان متشابهات در حوزه تشابه لفظی اکنون در دسترس است از این قرار می‌باشد:

۱- *درة التنزیل و غرة التأویل فی بیان الآيات المتشابهات فی کتاب الله العزیز*، منسوب به ابو عبدالله محمد بن عبدالله مشهور به خطیب اسکافی (م ۴۲۰ق).

درباره نسبت این کتاب با کتابی که به همین نام به راغب اصفهانی منسوب است محققان هم‌داستان نیستند. نظر به تطابق متن این دو اثر جز در صفحه نخست^۳ و وجود

۱- *متشابه القرآن العظیم*، ص ۶۰ و ۲۲۶.

۲- همان، ص ۲۲۷.

۳- بنگرید به: صفوان عدنان داودی، *مقدمه مفردات الفاظ القرآن*، دمشق، دارالفلم - بیروت، دارالناسیة، ۱۴۱۶ق، ص ۱۰.

نسخه‌های کهن از هر دو^۱ این بحث جدی به نظر می‌رسد.^۲ در حالی که برخی محققان هر یک از دو کتاب را مستقل از دیگری ثابت دانسته‌اند، محققانی نیز شواهدی بر وحدت آن دو مطرح ساخته و بعضاً کتاب را به خطیب^۳ و بعضاً به راغب نسبت داده‌اند.^۴

این بحث از جهتی به ابهام موجود درباره دوران حیات راغب نیز باز می‌گردد. در حالی که بسیاری از محققان و فهرست‌نگاران او را متعلق به نیمه دوم قرن پنجم دانسته و وفات او را به سال ۵۰۲ هجری شمرده‌اند، شواهد قابل توجهی حاکی از تعلق او به حدود یک قرن پیشتر است و وفات او به حدود سال ۴۲۵ هجری باز می‌گردد.^۵ بر این اساس به واقع آن دو معاصر یکدیگر به شمار می‌آیند و احتمال تعلق واقعی کتاب به راغب نیز دور از ذهن نمی‌آید. ضمن آن که از جمله شواهد قابل توجه آن است که در ذیل *سورة کافرون*، مؤلف از کتاب دیگرش به نام *جامع التفسیر* یاد می‌کند^۶ و این عنوان تنها در شمار آثار راغب گزارش شده نه خطیب.

۲- *البرهان فی متشابه القرآن*، اثر محمود بن حمزة الکرمانی (متوفای پس از ۵۰۰ق).

این کتاب با تحقیق احمد عزالدین عبدالله خلف الله به همین نام (بیروت، دار صادر، ۱۴۱۱ق) و با تحقیق عبدالقادر احمد عطایا

نام *أسرار التکرار فی القرآن* (قاهره، دارالفضیلة، بی تا) و با تحقیق همو با نام *البرهان فی توجیه متشابه القرآن* (بیروت، دارالکتب العلمیة ۱۴۰۶ق) و به همین نام با تحقیق السید الجمیلی (القاهرة، مرکز الكتاب للنشر، بی تا) به چاپ رسیده است.

۳- *ملاک التأویل القاطع بذوی الإلحاد والتعطیل فی توجیه المتشابه اللفظ من آی*

۱- همان، تیر مقدمه احمد حسن فرحات بر مقدمه جامع التفسیر، کویت، دارالدعوة، ۱۴۰۵ق، ص ۱۲.

۲- بنگرید به: حاجی خلیفه، *کشف الظنون*، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۳، ج ۱، ص ۴۳۹؛ بروکلیمان، *تاریخ الأدب العربی*، ج ۳، ص ۵۰۵؛ عدنان زرزور، *علوم القرآن و اعجازه*، اردن، دار الاعلام، ۱۴۲۶، ص ۲۵۷ و ۲۵۸.

۳- بنگرید به: *کشف الظنون*، ج ۱، ص ۴۳۹؛ *تاریخ الأدب العربی*، ج ۳، ص ۵۰۵؛ *علوم القرآن و اعجازه*، ص ۲۵۷ و ۲۵۸.

۴- آلوسی، *روح المعانی*، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵، ج ۲۱، ص ۱۳۴؛ ج ۲۸، ص ۱۱۶ و ج ۲۹، ص ۱۹ و ۱۱۵۵؛ محمد مصطفی آبدین، ج ۱، ص ۴۳؛ داودی، *مقدمه مفردات الفاظ القرآن*، ص ۱۰؛ احمد حسن فرحات، *مقدمه بر مقدمه جامع التفسیر*، ص ۲۰.

۵- در این باره بنگرید به: داودی، *مقدمه مفردات الفاظ القرآن*، ص ۳۷ و ۳۸؛ عادل بن علی الشدی، *مقدمه تفسیر الراغب الاصفهانی*، ریاض، دار الوطن للنشر، ۱۴۲۴، ج ۱، ص ۵۲.

۶- بنگرید به: *درة التنزیل و غرة التأویل*، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۶، ص ۳۰۵.

التنزیل، اثر احمد بن ابراهیم بن زبیر الثقفی
الغرناطی (م ۷۰۸ق).

این کتاب با تحقیق سعید الفلاح در دو
جلد چاپ شده است (بیروت، دارالغرب
الإسلامی، ۱۴۰۳ق).

۴- کشف المعانی فی المتشابه من المثنائی،
اثر بدرالدین بن جماعه (۶۳۹-۷۳۳ق).

این کتاب با تحقیق عبدالجواد خلف
(منصورة، دارالوفاء، ۱۴۱۰ق) و نیز مرزوق
علی ابراهیم (الریاض، دارالشریف،
۱۴۲۰ق) و همچنین محمد محمد داود
(بی جا، دارالمنار، ۱۴۱۸ق) به چاپ رسیده
است.

ب- علم محکم و متشابه در آثار پیشینیان
آثار مربوط به علم محکم و متشابه
(تشابه معنایی) از یک منظر به دو دسته کلی
تقسیم می شوند: دسته نخست آثار غیر
مستقل و پراکنده که در لابه لای مباحث
تفسیری و علوم قرآنی قابل توجه اند و دسته
دوم آثار مستقل که به دانش محکم و متشابه
اختصاص دارند.

دسته نخست

از آن جا که «تشابه معنایی» اساساً به
حوزه تفسیر قرآن و فهم آیات آن مربوط

است، به طور طبیعی در عموم تفاسیر
می توان مباحثی مرتبط با این دانش سراغ
گرفت. (ابن المنادی (۲۵۶-۳۳۶ق) در
متشابه القرآن العظیم (ص ۵۹ و ۶۰) بحث
مشابهات را در آثار تفسیر مفسران
گذشته مورد اشاره قرار داده و آثار
مفسران تابعی را که اکثر روایات آنان به این
عباس می رسد از نوع «متشابه تأویل القرآن»
برشمرده است).

طبعاً گستره این مباحث تابع روش و
گرایش مفسران است. در تفاسیر نقلی و اثری
تنها در قالب روایات و اخبار از معانی
مشابهات یاد می شود و در تفاسیر عقلی
اجتهادی بحث و بررسی های نظری نیز در
تحلیل تشابه آیات مطرح است. این بحث و
بررسی ها نیز به گرایش مذهبی کلامی
مفسران اعم از شیعی، اعتزالی، سلفی،
اشعری و... متفاوت است.

به نظر می رسد کهن ترین اثر غیر مستقل
در این باب را باید مصحف خاص امام
علی علیه السلام دانست که با تکیه به منابعی چون
تعالیم پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، پس از رحلت ایشان
در سال ۱۳ هجری توسط امام علی علیه السلام
تدوین شد و به عللی مورد استقبال جریان
خلافت قرار نگرفت.

اصل نگارش این مصحف توسط امام علیه السلام
ظاهراً محل اتفاق دانشمندان شیعی و
سنّی است^۱، هر چند ویژگی ها و محتوای
آن افزون بر آیات قرآن، مورد اختلاف
است^۲.

روایاتی از مصادر شیعی حاکی از آن
است که این مصحف شامل تمام اصناف
علوم قرآنی نظیر تأویل و تنزیل، محکم و
متشابه، ناسخ و منسوخ، حلال و حرام و...
بوده و هیچ حکمی در آن وانهاده نشده
است^۳.

در برخی از این روایات تصریح شده که
مصحف مزبور در اختیار سایر امامان
اهل بیت علیهم السلام قرار گرفته^۴ و از این رو می توان
استنباط کرد که روایات ائمه علیهم السلام در تفسیر و
علوم قرآنی با این اثر مرتبط بوده و مصحف
مزبور لااقل به عنوان یکی از منابع آنان قابل
اذعان است و از همین رو چنان نیست که هیچ
بخشی از آن در دسترس نباشد. (بخشی از
روایاتی که در باب مشابهات به ائمه علیهم السلام
منسوب است، در بحار الانوار (ج ۹۲،
ص ۳۷۳-۳۸۵) به طور مستقل گزارش شده
است.

به هر حال از جامعیت مصحف مزبور از
جمله نسبت به محکم و متشابه قرآن می توان
پیشینه این مسئله را در آثار علمی تا دهه دوم

قرن اول هجری پذیرفت.

علاوه بر این در حوزه علوم قرآنی، افزون
بر آثاریه که به طور جامع به شرح دانش های
قرآنی پرداخته اند و از علم محکم و متشابه
هم یاد کرده اند^۵، آثار دیگری در ابواب

۱- کلینی، الکافی، بیروت، دار الاضواء، ۱۴۱۳، ج ۲،
ص ۶۰۴ و ج ۸، ص ۱۷؛ عبّاشی، التفسیر، المكتبة
العلمیة الاسلامیة، ج ۲، ص ۶۶؛ الخویبی، البیان،
بیروت، دارالزهراء، ۱۴۰۸، ص ۲۲۳-۲۲۵؛ ابن سعد،
الطبقات الکبری، بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۰،
ج ۲، ص ۲۵۸؛ السیوطی، الاتقان، دمشق، بیروت، دار
ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۸۳.

۲- در این باره بنگرید به: سید محمد علی ایازی،
مصحف امام علی علیه السلام، تهران، وزارت فرهنگ و
ارشاد اسلامی، ۱۳۸۰؛ جعفر نکونام، پژوهشی در
مصحف امام علی علیه السلام، تهران، نشر مسمی، ۱۳۷۸،
سید حسن قبانجی، سند الامام علی علیه السلام، تهران، دار
الاسوة، ۱۴۲۰.

۳- بنگرید به: طبرسی، الاحتجاج، بیروت، مؤسسه
الاعلمی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۲۵۷؛ مجلسی، بحار الانوار،
بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۳، ج ۹۲، ص ۲۱.

۴- بنگرید به: طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۴۲ و ۴۳؛
کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۰۴، ج ۲۳؛ صفار، بصائر
الدرجات، قم، مکتبه آیه الله المرعشی، ۱۴۰۴،
ص ۱۹۳، ج ۳.

۵- بنگرید به: زرکشی، البرهان، ج ۲، ص ۷۹-۹۹، نوع ۳۶
و ۳۷؛ سیوطی، الاتقان، ج ۱، نوع ۲۳، زرقانی، ماهل
المرغان، بیروت، دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۶، ج ۲،

«اعجاز قرآن»، «وجوه القرآن»، «مشکل القرآن» و «تأویل»، مشتمل بر موضوع محکم و متشابه می‌باشند. در باب اعجاز قرآن و وجوه آن، به عنوان نمونه، سیوطی در معترک الأقران (بیروت، دارالکتب العلمیة، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۱۰۳) از انقسام آیات قرآن به دو دسته محکمت و متشابهات به عنوان وجهی مهم از وجوه اعجاز یاد کرده است.

در باب وجوه القرآن، نمونه کهنی از آثار، رساله‌ای است که به تعبیر مجلسی در اصناف آیات قرآن و انواع آن به روایت ابو عبدالله نعمانی (متوفای نیمه دوم قرن ۴ق) نقل شده و در آن از وجوه آیات و مفاهیم قرآنی تحت نام محکم و متشابه یاد شده است.^۱

این رساله که به صورت روایت واحدی از امام صادق علیه السلام و منتهی به امام علی علیه السلام گزارش شده، افزون بر نعمانی، به اشخاص دیگری چون سید مرتضی نسبت یافته^۲ و اساساً به لحاظ سند شناختی و مصدر شناختی و متن شناختی با چند و چون‌های فراوانی مواجه است.^۳ هر چند در حد یکی از آثار علمی محققان شیعی در قرون نخستین هجری قابل قبول به نظر می‌رسد. در باب مشکل القرآن نیز کتاب تأویل مشکل القرآن، اثر ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه

(م ۲۷۶ق) نمونه قابل توجهی است. مؤلف در این کتاب از تشابه و اشکال معنایی در کنار هم یاد می‌کند و از زمینه‌های بروز تشابه و اشکال در زبان قرآن سخن گفته و به طور خاص بحثی مبسوط پیرامون محکم و متشابه و تحلیل آیات متشابه مطرح می‌سازد.^۴ نیز العز بن عبدالسلام (م ۶۶۰ق) در

→ ص ۲۸۹-۳۲۴، مسحت ۱۵، معرفت، الشهد، قم.

مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۳.

۱- بحارالانوار، ج ۹۰، ص ۹۷-۹۸.

۲- به نظر آقا بزرگ تهرانی این رساله از زمان مجلسی و شیخ حرّ عاملی به نام سید مرتضی شهرت یافته (بنگرید به: حرّ عاملی، وسائل الشیعة، بیروت، دار احیاء التراث، ۱۴۱۲، ج ۲۰، ص ۳۹، خونی، معجم رجال الحدیث، قم، مبدئ العلم، ۱۴۰۹، ج ۱۲، ص ۱۴۷). در حالی که دلیل استواری بر این انساب در دست نیست. (در این باره بنگرید به: سید احمد موسوی مددی، «رسالینی درباره تفسیر و علوم قرآنی منسوب به اهل بیت علیهم السلام»، شناخت‌نامه قرآن، به اهتمام محمد جواد صاحبی، احیاء گران، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۰-۳۶).

۳- در این باره بنگرید به: سید احمد موسوی مددی، «رسالینی درباره تفسیر و علوم قرآنی منسوب به اهل بیت علیهم السلام»، ص ۲۳، ۲۷ و ۲۸، رضا اسنادی، آشنایی با تفاسیر قرآن مجید، قم، مؤسسه در راه حق، ۱۳۷۷، ص ۵۵-۶۶.

۴- تأویل مشکل القرآن، المكتبة العلمیة، ص ۸۶-۱۰۲ و ۲۹۹-۴۳۸.

الفوائد فی مشکل القرآن (با تحقیق سید رضوان علی الندوی، جده، دارالشرق، ۱۴۰۲ق) و محمد امین بن خیر الله الخطیب العمری (م ۱۲۰۳ق) در تسیجان البیان فی مشکلات القرآن (با تحقیق حسن مظفر الرزوی، جامعۀ موصل) به حوزه محکم و متشابه هم نظر داشته‌اند.

و سرانجام در باب «تأویل» در برابر «تفسیر»، آثاری به حوزه محکم و متشابه نیز ناظر بوده‌اند؛ فی المثل قاضی ابوبکر محمد ابن عبدالله بن العربی (م ۵۴۳ق) در قانون التأویل (با تحقیق محمد السلیمانی، بیروت، دارالغرب الاسلامی، ۱۹۹۰م) بحثی را به محکم و متشابه و مباحث نظری آن اختصاص داده است.

همچنین مرحوم استاد محمد هادی معرفت در فصل مبسوطی از کتاب التأویل فی مختلف المذاهب والآراء به تأویل متشابهات پرداخته است^۱ و اخیراً سید کمال الحیدری در اصول التفسیر و التأویل، فصلی را به محکم و متشابه اختصاص داده است.^۲

بیشتر در بحث از دامنه موضوع در علوم اسلامی، حوزه‌های دیگری جز علوم قرآنی، نظیر اصول فقه، کلام، حکمت و عرفان اسلامی و نیز علوم حدیث مورد اشاره قرار گرفت.

دسته دوم

مهم‌ترین آثار مستقلی که به‌طور خاص به حوزه محکم و متشابه ناظرند، به ترتیب تاریخی به شرح زیر می‌باشند:

۱- الردّ علی الجهمیة والزنادقة فیما شکروا فیه من متشابه القرآن و تأولوه علی غیر تأویلہ، منسوب به احمد بن حنبل (۱۶۴-۲۴۱).

در رساله مختصری که اخیراً با تحقیق صبری بن سلامه شاهین به چاپ رسیده است، نسبت این اثر به احمد بن حنبل مورد بحث است.^۳

در این رساله شبیهات زنادقه در آیات متناقض‌نما نقد شده و طبق مذهب سلفی، دیدگاه‌های تعطیل‌گرایانه در حوزه صفات الهی در مسائلی چون رؤیت، تکلم، استقرار بر عرش مورد بررسی و نقد قرار گرفته است.

۱- التأویل، تهران، مجمع جهانی تفریب، ۱۴۲۷، ص ۱۳-۳۴.

۲- اصول التفسیر و التأویل، ایران، دار فراق، ۱۴۲۷، ص ۲۴۱-۲۴۸؛ نیز بنگرید به: سید کمال الحیدری، تأویل القرآن: النظریة و السعطیات، ایران، دار فراق، ۱۴۲۶.

۳- بنگرید به: رسالۀ مزبور، چاپ دارالنبات ریاض، ص ۱۵-۲۹.

۲- حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، اثر ابوالحسن محمد بن الحسین بن موسی، معروف به شریف رضی (۳۵۹-۴۰۶ق). این اثر که به گزارش فهرست نگاران ده جلد بوده (مقدمه محمدرضا آل کاشف الغطاء، ص ۹۱) و اکنون تنها یک جلد آن در دسترس است، از مهم ترین آثار در حوزه محکم و متشابه با نگرش شیعی امامی است. در این کتاب حلّ شبهات آیات به ترتیب سوره ها از منظری عقلی - ادبی دنبال شده است. چاپ عربی این اثر با تحقیق محمدرضا آل کاشف الغطاء شامل جلد پنجم آن همراه با مقدمه ای مفصل از محقق در اختیار است (بیروت، دار الاضواء، ۱۴۰۶ق). ترجمه فارسی آن نیز توسط محمود فاضل یزدی مطلق منتشر شده است (مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۳۶۷ش).

۳- متشابه القرآن، اثر قاضی عبدالجبار بن احمد الهمدانی الأسدآبادی (۴۱۵مق). مؤلف که از مشاهیر معتزله است با تکیه بر شواهد عقلی و ادبی پس از بیان مسائلی در موضوع متشابه، آیات مورد نظر را به ترتیب سوره های قرآن در پرتو محکومات تفسیر کرده، به نقد مخالفان می پردازد. ویژگی این اثر افزون بر مؤلف آن، جامعیت و

فراگیری نسبت به آیات صفات است. کتاب مزبور با تحقیق عدنان محمد زرزور در دو جلد به چاپ رسیده است (قاهره، مکتبه دارالتراث).

۴- غرر الفوائد و درر القلائد (أمالی المرتضی)، اثر علی بن الحسین الموسوی، معروف به شریف مرتضی (۳۵۵-۴۳۶هـ). در این کتاب که حاصل محافل علمی مؤلف بوده، آیاتی که در معرض شبهه واقع می شود به صورت موضوعی و پراکنده، با رویکردی عقلی و ادبی و با نگرشی شیعی امامی مورد تحلیل قرار گرفته و افزون بر آن احادیث متشابه هم مورد توجه و تحلیل است. از ویژگی های بارز این اثر فواید ادبی آن است که مورد توجه دانشمندان واقع شده است. کتاب در دو جلد با تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم به چاپ رسیده است (بیروت، المکتبه العصریة، ۱۴۲۵ق).

۵- متشابه القرآن و مختلفه، اثر محمد بن علی بن شهر آشوب المازندرانی (۴۸۸-۵۸۸ق).

مؤلف که از عالمان شیعی امامی است، پس از بیان مقدمه ای کوتاه در موضوع حاضر و آرای علما، به گزارش و تحلیل متشابهات به صورت موضوعی می پردازد. قلمرو بحث او موضوعات متنوعی است که مورد شبهه و

اختلاف واقع شده است؛ اعم از مباحث اصول اعتقادی و برخی مباحث متفرقه در باب اصول فقه و احکام شرعی و علوم قرآنی و مسائل نحوی. کتاب در دو جلد با تحقیق حسن مصطفوی به چاپ رسیده است (قم، انتشارات بیدار، ۱۳۶۹ش).

۶- ردّ المتشابه إلى المحکم من الآیات القرآنیة و الأحادیث النبویة، اثر محیی الدین ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸ق). کتاب با تحقیق عبدالرحمان حسن حمود به چاپ رسیده است (القاهرة، عالم الفکر، بی تا).

محقق در مقدمه کتاب به اختلاف نسخه های آن پیرامون مؤلف اصلی اشاره دارد و بنا به شواهدی نسبت فوق را ثابت می داند. اما همین کتاب با اختلاف جزئی در تقدیم و تأخیر مباحث، با تحقیق فرید مصطفی سلمان با عنوان «إزالة الشبهات عن الآیات و الأحادیث المتشابهات»، منسوب به محمد بن احمد الإسعردی، معروف به ابن اللبان الدمشقی (۶۷۹-۷۴۹ق) به چاپ رسیده است (الریاض، دار طریق، ۱۴۱۶ق). محقق این کتاب به اختلاف موجود در نسبت آن به مؤلف اصلی هیچ اشاره ای ندارد.

هم ابن عربی و هم ابن اللبان رویکرد صوفی عرفانی داشته و کتاب فوق هم در

تأویل موضوعات متنوعی در حوزه صفات الهی با همین رویکرد نگاشته شده است. ترتیب مباحث در این کتاب به شیوه موضوعی در بیست و یک فصل صورت گرفته است.

۷- الإکلیل فی المتشابه و التأویل، اثر احمد بن عبدالحلیم بن تیمیه (۷۲۸ق).

این تیمیه که از اعلام مکتب سلفیه است در این کتاب، به اختصار به مباحث نظری موضوع تأویل متشابه و نقد رویکرد تأویلی باطنی و معتزلی و تحکیم روش سلفی می پردازد و به شرح آیات متشابه نظر ندارد. وی میان تفسیر و تأویل تفکیک کرده، اختصاص علم تأویل به خداوند را در حوزه آیات ذات صفات الهی مطرح می سازد.

این اثر با تحقیق محمد الشیمی شحاته به چاپ رسیده است (اسکندریه، دار الایمان). ۸- متشابه القرآن، اثر صدرالدین محمد شیرازی معروف به ملاصدرا (۱۰۵۰ق).

رساله ای عربی که با رویکرد فلسفی عرفانی و نگاه شیعی نگاشته شد، به بررسی مباحث نظری حوزه محکم و متشابه و نقد دو رویکرد تشبیه و تعطیل در شناخت متشابهات می پردازد و تأویل برخی متشابهات را یاد می کند. این رساله با تصحیح سید جلال الدین آشتیانی در ضمن رسائل

فلسفی به چاپ رسیده است (چاپخانه دانشگاه مشهد، ۱۳۵۲ش).

۹- *أقوال الشقای فی تأویل الأسماء والصفات والآیات المحکمات والمشبّهات*، اثر زین الدین مرعی بن یوسف الکریمی المقدسی الحنبلی (م ۱۰۳۳ق).

کتاب با نگرش سلفی پس از طرح مباحث نظری حوزه محکم و متشابه و رویکردهای مختلف در باب آیات صفات، رویکرد سلفیه را ترجیح داده، با تکیه بر آرای عالمان سلف به تبیین و تأویل آیات و احادیث در باب صفات الهی به شیوه‌ای موضوعی می‌پردازد.

این کتاب با تحقیق شعب الأرنؤوط به چاپ رسیده است (بیروت، مؤسسه الرسالة، ۱۴۰۶ق).

ج- گزارشی از آثار معاصر

اهمیت مسئله محکم و متشابه در حوزه تفسیر و علوم قرآنی، نویسندگان متأخر را نیز به توجّه جدی به این مسئله واداشته است. افزون بر آثاری که در شمار علوم قرآنی و مبانی و اصول تفسیر و تأویل به این مسئله نیز پرداخته‌اند، آثار مستقلی نیز در نحله‌های مختلف فکری در قالب کتاب و رساله در این باره عرضه شده است که مهم‌ترین آن‌ها در

این جا معرفی شود:

۱- *متشابه القرآن: دراسة موضوعية*، اثر عدنان محمد زرزور (دمشق، دارالفتح).

کتاب از آثار نسبتاً جامع در مباحث نظری محکم و متشابه به شمار می‌آید که شامل تعریف لغوی و اصطلاحی، دیدگاه‌های علمای گذشته، ملاک تمیز میان محکم و متشابه، حکمت ورود تشابه قرآن و مسئله علم به تمام آیات و تفسیر متشابهات در دیدگاه متکلمان و محدثان می‌باشد.

۲- *نظرة و بیان فی متشابه القرآن: دراسة حول نظرية التأویل و التشبيه عند أهل البيت و أهل السنة*، اثر عبدالمجید بن عبدالرحمن بن الحسن الحوثی (الجمهوریة المینیة، صعدة، مکتبه التراث الاسلامی، ۲۰۰۲م).

کتاب، بررسی مختصر و در عین حال تحلیلی موضوع محکم و متشابه از منظر شیعی زیدی و نقد رویکرد سنی و متمرکز بر حوزه صفات الهی است.

۳- *المتشابه*، اثر حسین النصار (القاهرة، مکتبه الخانجی، ۱۴۲۴ق).

مؤلف کتاب خود را ذیل بحث سیوطی در باب اعجاز قرآن در معرک الأقران و با عنوان کلی «اعجاز القرآن» سامان داده است. از ویژگی‌های این اثر توجّه جدی به بعد ادبی موضوع است.

۴- *التشابه؛ منهج القرآن فی فهم القرآن*، اثر صلاح الدین خلیل الکلاس (دمشق، دارالقادری، ۱۴۲۲ق).

مؤلف این کتاب را در مواجهه با آرای محمد شحرور در کتاب و القرآن به طور خاص و آرا و قرائت‌های معاصران، امثال محمد احمد خلف الله، نصر حامد ابوزید، حسن حنفی و محمد عابد جابری به طور عام تألیف کرده است. وی سعی می‌کند با تکیه بر علم المتشابه (لفظی) که وی آن را برگرفته از آیه ۲۳ زمر: «اللّٰهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّشَابِهًا مَّثَانِي تَنْشَعْرُ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكَ هُدَىٰ اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ» شمرده، منهج قرآنی فهم قرآن را تبیین کند و دیدگاه‌های معاصران را

که مفاهیم قرآنی را با تحلیل جدلی و دیالکتیکی تفسیر کرده‌اند و عملاً به باور وی به تناقض در قرآن تن داده‌اند نقد نماید. او بحث مزبور را تکیه‌گامی برای تفسیر آیه آل عمران تلقی کرده، متشابهات را در آن آیه قابل ارجاع به محکّمات می‌داند. وی بحث میسوطی را در همین راستا درباره احکام و تشابه مطرح ساخته، بحث خاص خود را که به منهج قرآنی فهم قرآن با تکیه بر اصل تشابه ناظر است پی می‌گیرد.

۵- *المحکم و المتشابه فی القرآن*، اثر حسیب عبدالحلیم شعیب (بیروت، دار الكتاب العربی).

۶- *المحکم و المتشابه فی القرآن العظیم*، اثر عبدالرحمان بن ابراهیم المطرودی (الریاض، دار عالم الکتب، ۱۴۱۶ق).